

BOŽIDAR FINKA
Zagreb

UPOTREBA NEPROMJENJIVIH RIJEČI U ČAKAVSKIM GOVORIMA NA DUGOM OTOKU

0. 1. U jezičnim raspravama općenito pa tako i u raspravama o kojem dijalektu ili mjesnom govoru dosta se napora ulaže da se pruži adekvatan opis i da se lingvistički objasne pojave koje se opisuju. Uza sve to, tek najiscrpniji opisi pružaju nešto više podataka o inventaru i o upotrebi nepromjenjivih riječi, jer se one ne uklapaju u morfološki opis, a izmiču i fonetsko-fonološkom opisu, jer se za taj opis obično nađu prikladniji, obavjesniji primjeri. Nepromjenjive riječi bolje bi se uklapale u opis stilskih osobina jer imaju znatan utjecaj na stilističku upotrebu jezičnih podataka, ali je sve dosad i stilistika ostala po strani ili u najboljem slučaju na rubu dijalektoloških istraživanja i opisa. Bit će stoga korisno da se u posebnom prilogu pruži obavijest o upotrebi nepromjenjivih riječi u jednom konkretnom čakavskom dijalektu; izabrao sam dugootočke čakavske govore, koje sam iscrpnije istraživao.

0. 2. Ovdje će se govoriti o svim vrstama nepromjenjivih riječi u dugootočkim čakavskim govorima, a te su:

1. prilozi,
2. prijedlozi,
3. veznici,
4. usklici.

Unaprijed se polazi od toga da su navedeni lingvistički nazivi pojmovno strogo određeni pa da ih nije potrebno tumačiti. Isto se tako polazi od pretpostavke da je poznata i gramatička

funkcija tih riječi i da su jasni njihovi međusobni odnosi i odnosi prema drugim riječima. Prema tome, ovaj osvrt ostaje strogo u dijalektološkim okvirima spomenutih čakavskih govora; u njemu se obuhvaćaju samo tipični podaci iz inventara nepromjenjivih riječi, a ne svi mogući podaci, i o njima se govori samo s gledišta upotrebe u dugootočkim čakavskim govorima. Tako određen predmet ovoga priloga dopušta jasno razgraničenje prema svemu onome što se njime ne obuhvaća, ali može biti polazište za sličan opis u drugim čakavskim govorima ili može poslužiti kao uporište za poredbeno proučavanje u većem broju čakavskih govora i odskočnica za slična proučavanja i opise u drugim, nečakavskim govorima.

0. 3. Zbog tehničkih se razloga ilustrativni primjeri u ovom radu donose fonetski nešto uprošteni i s tipiziranim naglasnim osobinama; to nije moguće izbjeći kad se opis dijela jezičnih podataka izdvaja iz opisa cjeline. Samo je u opisu cjeline moguće dati sve modalitete fonetskih i akcenatsko-kvantitativnih ostvarenja i njihovih odnosa i raspodjele. Stavljajući dakle težište na opis inventara i upotrebe nepromjenjivih riječi, nužno se do neke mjere potiskuje ili zaobilazi opis koji bi glavni predmet suviše opteretio drugim podacima i time možda pridonio suprotno od onoga što se ovim prilogom želi postići i što je najavljeno u njegovu naslovu.

1. Prilozi

1. 1. Više ili manje redovito u svim se dugootočkim selima dulji naglašeni vokal u zatvorenom slogu, i to ne samo pred sonantima (*j, l, ĺ, m, n, ņ, r, v*) nego i pred ostalim suglasnicima, zvučnima i bezvučnima. Ta pojava nije mimoišla ni priloge, npr. *danâs* (< *danâs*), *noćâs* (< *noćâs*), *večerâs* (< *večerâs*). To je trebalo odmah na početku utvrditi da bi se shvatila razlika u naglasku nekih priloga u čakavskim govorima na Dugom otoku i u kojem drugom čakavskom govoru gdje se uz zadržavanje starog mjesta naglaska ujedno zadržava i njegova stara (kratka) kvantiteta (dakako, i stara kvaliteta).

1. 2. Prilozi *danâs, noćâs, večerâs* i još mnogi drugi dobivaju često u dugootočkim govorima navezak *-ka* koji navezak služi kao deiktična čestica za pojačavanje, npr.: *kadîka, vodêka* (i *odêka*), *totêka, undêka, kâmoka, tâmoka, vâmoka, nâmoka; kudêrka, vudêrka, tudêrka, nudêrka; svudêrka*.¹

Primjeri upotrebe: *Vudêrka je pasâla, a nê tudêr. Jesi dôša vâmoka!* (tj. 'Dođi ovamo!'). *Totêka tò klâdi!*

Drugi su pojedinačni primjeri: *jûtroska, sinoćka, noćâska* (često i s disimilacijom: *nećâska, vâvika i vâjka, vânka*).

Distribucija s naveskom *-ka* u priloga prema primjerima bez te čestice (*tāmoka : tāmo*) određuje se stilskim razlozima govorne jedinice. Prilozi prošireni česticom *-ka* odreda su nosioci rečeničkog akcenta, a svrha je čestice da još više potencira njihovu upotrebnu vrijednost.

1. 2. Pitanje se za smjer kretanja govori uputnim prilogom *kudêr(ka)*, a odgovara se ili opisivanjem smjera (*kroz fôšu, prko mocîre, drîto, s pûtûn* itd.) ili prilozima *vudêr(ka), tudêr(ka), nudêr(ka)*.

Primjeri upotrebe: *Kudêrka grêš? Vudêrka, s ovûn kanižêlun, pã kroz fôšu, ûnda prko mocîre dî je smôkva.*

1. 3. Pitanje za cilj kretanja i za mjesto govori se istim upitnim prilogom *kadî* (ili *dî*), a odgovara se i opet ili

a) opisivanjem cilja ili

b) prilozima za oznaku cilja ili mjesta.

Primjeri upotrebe:

Ad a): 1. Pitanje za cilj kretanja: *Kadî grêš?* Odgovor: *Grên u crîkvu. Grên na pðrat. Grên u grâd.*

2. Pitanje za mjesto: *Kadî si bî?* Odgovor: *Bî san u pðlu. Bîlã je na Gladûši.*

Kao što pokazuju primjeri, na pitanje za mjesto odgovara se s imenicom u lokativu, kao i u književnom jeziku, za razliku od nekih čakavskih govora u kojima je ta sintaksna pravilnost poremećena.

Ad b): 1. Pitanje za cilj kretanja: *Dî (kadî) grêš,* Odgovor: *Grên vâmo(ka). Grê tãmo(ka). Pôša je nãmo(ka).*

2. Pitanje za mjesto: *Dî (kadî) si bî?* Odgovor: *Bî san vodê(ka). Bîlã je totê(ka). Bîli su undêka.*

Na pitanje: *Dî si bî?* i na pitanje: *Dî grêš?* jednako se odgovara: *Dôma.* Isto se tako jednako odgovara: *Vânka. Nîder.* Kao što je poznato, u književnom se jeziku može razlikovati: *kod kuće: kući, vani : van, nigdje : nikamo.*

1. 4. Osim *zdôkle* ('odakle') govori se u istom značenju i samo *dôkle*: *Zdôkle si dôša? Dôkle su vi lûdi?* ('Odakle su ovi ljudi?'). Taj se sastavljeni upitni prilog *z-dokle* oblikom dakle izjednačio s drugim upitnim prilogom *dokle* kojim se pita o vremenskoj ili prostornoj granici vršenja radnje ili trajanja stanja (ili zbivanja): *Dôkle si spã?* ('Dokad si spavao?'). *Dôkle ste kopãli?* ('Dokad ste kopali?'). — *Dôkle grê nãša mejã?* (tj. do kojega mjesta ili točke). *Dôkle ste se šecãli?* Ovaj posljednji primjer uzet sam za sebe može imati i mjesno i

vremensko značenje pa se prema tome tek iz situacije razabire kad je *dokle* upitni prilog, a kad je vremenski veznik kao što je u primjeru: *Čekajte dokle se vrnem*.

1. 5. Karakteristika je priloga tendencija za otvorenim slogovima, vjerojatno po uzoru na veliki broj priloga koji imaju na kraju vokal kao što su npr. *dôli*, *gôri*, *zâda*, *sprîda*, a osobito prilozima pridjeva, npr. *mâlo*, *pûno*, *dobrô* i dr. Ne isključuje se ni opća govorna tendencija u tom smislu.² To je kod priloga ipak prije moguće nego kod ostalih riječi jer se prilozima ne analiziraju (nepromjenjive riječi) pa je svejedno kakav im je oblik. Kao rezultat otvaranja slogova imamo ove i slične primjere: *ôpe* ili, prejetirano, *jêpe*, *ôdma*, *čêra* (*prkočêra*, *zâprkočêra*), itd. Ta se tendencija realizira i na drugi način, i to tako da se prilogu na završetni konsonant doda koji vokal. Tako osim *ôpe* (*jêpe*) imamo i oblike *ôpeta* (*opet + a*) i *jêpeta* (*jepet + a*). Na jedan od opisanih načina nastali su i prilozima *nâpri* i *nâprida*, *kâ* i *kadâ*, *nâza* i *nâzada*. I prilog *tôlič* ima i lik *tôliča*. Da su navedeni prilozima doista osamostaljeni i u jednom i u drugom liku, tj. da ne zavise isključivo od toga da li slijedi ili ne slijedi koji suglasnik, pokazuju ovi primjeri: *Kâ ûn dôjde*, *dôjdi* i *tî*. *Kâ nî krvi*, *nî ni bôli* (poslovica). *Dîlje se vrnî nâza*. *Ne hōdi nâzada!* *Pôj nâpri!* *Vrnî se nâzada* i *donesi krûha*. Možda se baš tendencijom za otvaranjem slogova mogu dijelom razumjeti i primjeri kao *danâska*, *večerâska* u kojima je došlo do otvaranja slogova dodavanjem naveska *-ka*.

1. 6. Dodavanjem prilozima *kâ* (< *kad*) i *di* čestice *-kôli* dobivaju se složeni prilozima *kakôli* (< *kadkôli*) i *dikôli* koji imaju neodređeno vremensko odnosno mjesno značenje.³ Primjeri upotrebe: *Kakôli ćemo* i *mî imâti krûha*. *Bîće ju klâla dikôli*, *sâmo nê zna dî*.

Neodređenost se priloga *dî* postiže i dodavanjem tom prilogu čestice *-to* ili *-tu*: *dîto* ili *dîtu* ('bilo gdje').⁴

Primjeri upotrebe: *Sêdi dîto* (*dîtu*), *sâmo sêdi!* *Nî čûdo dâ se zgûbiju kâ ih pûstiš dîtu*.

1. 7. U svim je dugootočkim govorima poznat i prilog *ća*, kao što je to i u mnogim drugim, ponajviše ipak u čakavskim govorima. Znači odmicanje od mjesta.⁵

Primjeri upotrebe: *Hōmo ćâ!* *Pôjte ćâ zdôvle!* *Ćâ hōte*, *dîco*, *ne činîte mi šćetu!* Samo *ća* poprima i funkciju usklika.

1. 8. Osim *vâvik* ('uvijek') govori se i *vâjk*, haplološkim gubitkom *v* i desilabizacijom glasa *i* iza vokala. No zbog tendencije za otvorenošću slogova, na taj lik (upravo na oba navedena lika) može prionuti *-a* pa se uz *vâvik* i *vâjk* govori i *vâvika*, *vâjka*. Time su se ta dva lika formalno izjednačila s primjerima kao *tâmoka* i dr.⁶

1. 9. Kao pozajmljenica iz talijanskog jezika govori se prilog *ānci* (tal. *anzi*).

Primjeri upotrebe:

Pitanje: *Jesì ćapā kō kīlo rīb?*

Odgovor: *Jēs ānci dēse, kō nē i vīše.*

Suprotno je *nānci*.

Primjeri upotrebe: *Nisān ćapā nānci kīlo rīb.*

Ali *nānci* ima i vezničku funkciju. Vezničku funkciju ima i *nānka* (tal. *neanche*); *nānka* može imati i funkciju prave negacije.

Primjeri upotrebe:

Pitanje: *Jesì za lītru vīnā?*

Odgovor: *Nānka!* ('Ne!').⁷

Talijanskoga je podrijetla i vrlo frekventan prilog *šūbito* (tal. *subito*) (npr. *Šūbito se vrnī!*), ali se često govori i naš prilog *ōdma* (čak i u liku *ōma*). Kad se međutim želi naglasiti hitnost kakve radnje, tj. potreba da se hitno izvrši, to se izriče kombinacijom talijanskog i našega priloga: *Ōdma da si pōša ćā, šūbito!* Time se postiže mnogo povoljniji učinak nego da se to isto izreče reduplikacijom ili samo našeg ili samo talijanskog oblika priloga. *Uz ōdma — ōma* (< *odmah*) kao arhaična slobodna varijanta govori se i *dīle*, npr. *Dīle me poslūšaj!*

1. 10 Prilog *vēc* realizira se ispred suglasnika kao *věj*: *Vēc ūn govōri. Věj san ti rēka. Věj ću jā tō učinīti.* Mjesto toga priloga najčešće se ipak govori stari prilog *jurē*, dakle u liku s otvorenim slogom: *Jurē si dōša. Čā ste se jurē vrnīli?*

1. 11. Prilog *zajaćē* ('u zavjetrini', 'u prisoju') vjerojatno je (s obzirom na lik i kvantitetu) okamenjen A sg. neutruma s prijedlogom *v* (**v*/*zajęt-je*).

Primjeri upotrebe: *Stāni zajaćē dī ne pūše. Sēla je zajaćē dā je nī zīmā.*

1. 12. Ima znatan broj nepromjenjivih riječi (bez obzira na postanje) koje u rečenici mogu imati i funkciju priloga i funkciju prijedloga, kao što su: *znūtra*, *zvānka*, *sprīda*, *zāda*, *zgōra*, *zdōla*, *prōti*, *prīja*, *pōtli* (i *pōsli*) itd.

Primjeri za prilčku funkciju: *Zvānka je līpa, a znūtra kī znā ka-kōva je. Divōjka se glēda sprīda, a nē zāda. Poglēdajte zgōra i zdōla.*

Tī vājka govōriš prōti. Vrnī se pōtli, sā nīman vrīmena.

Primjere za prijedložnu funkciju *v*. kod prijedloga.

2. Prijedlozi

2. 1. Iako prijedložni likovi zavise od glasovnoga konteksta u izreci, ipak se može predvidjeti i odrediti osnovni, rječnički lik i uvjetovani likovi svakoga prijedloga pojedinačno. Izolirano od fonetskoga (i fonološkoga) prikaza kao oblika glasovnoga ostvarivanja (i funkcije) moguće je govoriti o fonetskom liku prijedloga uzimajući u obzir fonetske promjene za svaki prijedlog posebno. Ovdje se govori samo o najkarakterističnijima.

2. 2. Prijedlog *z* ('iz') ostvaruje se na više načina: *z*, *ž*, *s*, *š*, *θ*, a sve se češće zapaža i *iz*. Rječnička je varijanta toga prijedloga *z*. Govori se u neutralnom položaju, ispred vokala i ispred sonornih i zvučnih konsonanata, osim ispred *z* i *ž*. Druge varijante zavise od kvalitete početnoga konsonanta riječi koja se s tim prijedlogom izgovara kao jedna akcenatska i izgovorna cjelina. Primjeri upotrebe:

1. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *z*: *Vrnîla san se z Omîše-naka. Grên z Glâduše. Tð si dðni z Beverînovih. Dðšli smo z rîb. Nâši su se vrnîli z grâda. Stoçi vðdu z buklije! Dðšla je z Marâsovih.*

2. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *ž*, i to ispred palatala *ʎ* i *ñ*: *Vrnî ovçine ž ñive! Čâ éeš učinîti ž ðutice? Utoçîću ž ðûtoga karatêla.*

3. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *s*, i to ispred bezvučnih konsonanata, osim ispred onih koji su navedeni u t. 4. i 5.: *Vrâçan se s pðrta. Nî ðûdi su s Pûnte bijânke. Zvâdi rîbe s kašète! Utoçi pîti s karatêla! Zlîj tð s pðta!*

4. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *š*, i to ispred *ç* i *ć*: *Grêmð š Čûhâ. Vrnîli su se š Čorbakðvih.*

5. Prijedlog se *z* ostvaruje kao *θ*, i to ispred *s*, *z*, *š*, *ž*: *Zvâdi zdile (< iz zdile)! Grêmð Žâjnice (< iz Žajnice). Znemî sîta (< iz sîta)! Gren Šorcovih (< iz Šorcovih).*

6. Prijedlog se *z* ostvaruje u novijoj alternaciji s likom *iz*. Krajnji se konsonant *-z* od *iz* ostvaruje na gore navedenih pet načina kao i sam prijedlog *z*. Najveća je frekvencija varijante *iz* u slučajevima kakvi su navedeni u t. 5. Time se upravo suzbija gubljenje morfema, tj. nastoji se održati razlikovnost: *Zvâdi i-zdile (< iz zdile)! Grêmð i-Žâjnice (< iz Žajnice). Znemî i-sîta (< iz sîta)! Grên i-Šorcovih (< iz Šorcovih).*

Oblik se *iz* upotrebljava i kad se hoće govoriti »korektnije«. Ta »korektnost« najviše dolazi do izražaja u razgovoru sa strancima i uz nazive stranih zemalja: *Dðša san iz Itâlije* (uz obično: *z Italije*). Tako je: *iz Amèrike* (uz: *z Amèrike*, upravo najčešće: *z Amèrik*, arhaičnije: *z Vamèrik*) itd.

2. 3. Prijedlog se *s* također ostvaruje na više načina, zavisno od početnoga konsonanta iduće riječi. Ti su ostvaraji ovi: *s*, *š*, *z* i *θ*, a sve se češće ostvaruje i *sa*.

2. 4. Kao osnovni oblik toga prijedloga varijanta se s govori ispred vokala i ispred bezvučnih konsonanata, osim ispred onih koji se izuzimaju idućim točkama.

Primjeri upotrebe:

1. Prijedlog se s ostvaruje kao s: *Pôj s Antûn pð more! S tðbun se ne mðre žīviti. S kîn grêš na rîbe?*

I pred riječima koje se počinju sonornim konsonantima običniji je ostvaraj s nego z: *Hðdi s mănun! Govorîla san s Mîrkun. Potûka se je s Lînkun. Čã ćeš učinîti s rîbami? Hðte s nâmin! Ostvarivanje prijedloga s kao s vrši se pred sonornim konsonantima l, r, m, n, j, v, a ne i pred l, ñ (v. niže)*

2. Prijedlog se s ostvaruje kao š, i to ispred l, ñ, č i ć: *Š ñîn se ñî škercãti. Pôj š Lûbicun! Mðj Mikûla je pãrti u Šibenik š Čiçûn. Vozî san se š Čûćinun.*

3. Prijedlog se s ostvaruje kao z, i to ispred zvučnih konsonanata (ne računajući sonorne): *Hðdi, sînko, z Bðgun! Brât z brâtun ne govðri. Trûpi je z glãvûn u zîd.*

4. Prijedlog se s ostvaruje kao ø, i to ispred s, z, š, ž: *Pðša je sînun na rîbe. Govorîla san Šimicun. Nãša san se Zërmûn. Govorîla san Žgënbun.*

5. Prijedlog se s ostvaruje u novijoj alternaciji s likom sa. Taj lik osobito dolazi u primjerima s potpunom asimilacijom (u praksi je to redukcija) prijedloga s s konsonantima idućih riječi s kojima se taj prijedlog izgovara kao jedna izgovorna jedinica, gdje bi ostvaraj prijedloga s bio sveden na ø: *Pðša je sa sînun na rîbe. Govorîla san sa Šimicun. Nãša san se sa Zërmûn. Govorîla san sa Žgënbun.* Iz ovakvih se primjera upravo ne saznaje je li tu upotrijebljen prijedlog u liku sa ili u reduplikaciji sas; s tim bi se likovima neutralizirao i lik saz. U vezi s tim zanimljive su sveze kao: *sa-zbûre, sa-zjûga, sa-zjãprka, sa-zmðrca* (četiri osnove strane svijeta odakle pušu četiri glavna vjetra: *bûra, jûgo, jãpršni vîtar ili dðñak, zmðrašni vîtar ili tremuntãna/trmuntãna*).⁸

2. 5. Kao prefiksi z- i s- također podliježu fonetskim promjenama, pa se prefiks z- može ostvariti kao s-, i obratno, tako da se često ne razabire o kojem se prefiksu upravo radi.

Primjeri upotrebe: *zbîti, zgorîti, zbužãti, zgñîliti*. Ali primjeri kao *zûti (se), zvãditi* imaju prefiks z-, a primjeri kao *stîriti (nogã stîrne), sãjti* i sl. imaju prefiks s-.

2. 6. Prijedlogom u i lokativom imenice koja znači kakav vremenski termin označuje se vrijeme koje je u vezi s tim vremenskim terminom: *u Božîću, u Vëloj Gðspi, u Petrðvi, u Uskřsu* (usp. u književnom jeziku: *o Božîću, o Uskrsu* i sl.).

2. 7. Neki običniji prijedlozi imaju ovakve oblike: *přko*, *přma*, *šsr* (< *usred*), *př* (< *pred*),⁹ *o(d)* (npr. *Ti sviti od Abe do Sila!* za razliku od primjera: *O česa si tō ućinī? O drīva.*), *po(d)* (npr. *Glēdaj dā ne pādeš po stōl!* za razliku od primjera: *Sviti san pod Abu.*) itd. Kao što primjeri pokazuju, krajnji konsonant ima samo funkciju vezivanja kao kakav hijatski glas. Kad međutim u govornoj jedinici nema uvjeta za hijat, onda se krajnji konsonant u prijedloga i ne ostvaruje, tj. generalizira se oblik koji je uvjetovan položajem. Usp. *ko Rāve* (kod *Rave*), *spo Mužinovih* (ispod *Mužinovih*) prema: *ko Trpuļaka* (kod *Trpuljaka*), *spo Dđminišovih* (ispod *Dominišovih*). U tome je smislu razumljiv i prijedlog *pu* s genitivom koji je vjerojatno nastao od imenice *put* (postanje od staroga prijedloga *pul* — *puli* — *poli* ne čini se vjerojatno¹⁰), ali se više danas -*t* ne govori niti ispred vokala: *Grēn pu Ućićovih*. *Šā je pu svēte Marije*.¹¹

2. 8. Prijedlog *radi* upotrebljava se i u uzročnom i u namjernom značenju.

Primjeri upotrebe:

a) uzročno: *Nāši nisū šli na rībe rādi vītra*.

b) namjerno: *Māti je šlā u grād rādi prsāda*.

2. 9. Karakteristična je upotreba prijedloga bez *u* negiranja čega; ta se upotreba oslanja na talijansku sintaksu.

Primjeri upotrebe: *Šā si u grād bēz da si mi rēka* (tal. senza dirmi). *Da nisi ništa ućinī bēz avizāti me* (tal. senza avvisarmi).

2. 10. Napokon se donosi i nekoliko primjera upotrebe onih nepromjenjivih riječi koje osim funkcije priloga (v. kod priloga) mogu imati i funkciju prijedloga.

Primjeri upotrebe: *Ne hōdi zvānka mūlā! Vā kozā grē vāvik zāda mēne*. *Čā je znūtra kūće, ne trība dā je zvānka* (uzrečica). *Nō su nāši zdōla Lavdāre*. *Nī te stīd vāvik govoriti prōti mūžu?! Pōtli mīse obēd* (uzrečica).

3. Veznici

3. 1. Među veznicima mogu u ovoj prigodi biti zanimljivi oni koji se ističu bilo svojim posebnim oblikom bilo osobitom upotrebom. Svi drugi problemi u vezi s upotrebom i službom veznika zajednički su općem ustrojstvu hrvatskog jezika pa se izuzimaju iz ovog opisa.

3. 2. Rastavni je veznik *ōli*: *Oli kūpi ōli hōdi cā! Kā se grāne lēiaju, ōli je vītra ōli ga je bīlo* (izreka).

Veznikom se *oli* može počinjati odgovor, osobito kad se nadovezuje na ono što je prije rečeno.

Prvi govornik: *Nisān nīšće dđbi*.

Drugi govornik: *Oli tō nisi znā i pīje*.

U rečenici — odgovoru veznik se *đli* približava značenju uzročnog veznika *zar*, ali se mjesto rečenicom u obliku pitanja sadržaj izriče neupitnom rečenicom, jer se iz same situacije (iz objektivnih prilika) moglo očekivati da će tvrdnja biti negativna pa i ne treba posebno pitati je li se unaprijed očekivao negativan ishod; važnije je izreći uvjerenje da se jedino takav ishod i mogao očekivati. Ta se nijansa značenja ne bi adekvatno mogla izreći direktnim pitanjem.

3. 3. Osim suprotnoga veznika *āli* često se govori *mā* iz talijanskog jezika: *Jesì pāmetan, mā nisì fūrbast*. Talijanskoga je podrijetla i veznik *ānka* (tal. anche): *Ma cā ānka i vā māla vāko tūsna grē u skūlu?!* Suprotno je *nānka* (tal. neanche): *Nismō čapāli nānka lōge*. Blisko značenje ima i veznik *nānci*: *Nisān se nānci sīti na māter*. Svi ovi veznici služe i kao riječi za isticanje, npr. *Anka i tī si dōša!*

3. 4. Osim oblika uzročnog veznika *jer* dosta se govori i *jērbo* ili njegova varijanta *jēbo* (s redukcijom -r-), ali se *jērbo* (*jēbo*) osjeća prema *jer* kao arhaizam: *Nisān dōša jērbo nisān znā dā ste me zvāli*.

3. 5. O vezniku *dōkle* bilo je već riječi kod priloga. Treba osobito istaknuti vrlo dobro razlikovanje toga vremenskoga veznika i vremenskoga veznika *ka/d/*. Usp. primjere: *Čekaj dōkle (ne) svršin!* za razliku od: *Ka svršin kopāti, ūnda ćemo zājno obēdvati*.

Kao *dōkle* načinjen je i veznik *pōkle*: *Pōkle san zīša s kūle, nisān prošī nānka jedān lībar*.

3. 6. Zbog oblika potrebno je još spomenuti i veznik *jāko* u dopusnom značenju: *Jāko san māla, isto san se dđala*.

I ovaj veznik može poslužiti kao riječ za pojačavanje ili isticanje, približujući se tada značenju imperativnog *nēka*:

Prvi govornik: *Evo san dōša*.

Drugi govornik: *Jāko si!*

Navedenom drugom rečenicom govornik izriče približno značenje: 'Iako si došao, to sada nije više toliko važno'. Eliptičnost je iskaza u rečenici *Jāko si!* dopunjena stvarnim kontekstom u kojem je ta rečenica izgovorena.

4. Usklici

4. 1. Usklici su riječi najraznovrsnijega značenja i podrijetla, a i njihova fonetika ne mora biti uvijek u skladu s fonetskim ponašanjem u ostalih riječi. To još uvijek ne znači da se u usklikima iskorištavaju glasovne mogućnosti kojih nema u fonetskom inventaru, ali ti glasovi mogu u usklikima biti drukčije raspoređeni nego u ostalim vrstama riječi. To osobito vrijedi za tip usklika onomatopjskoga podrijetla.

4. 2. Usklik je bola *jô: Jô, čã me bolî glãvã!* Mjesto tog usklika često se govori i usklik talijanskoga podrijetla *ãjme* (tal. *ahimè*): *Ajme mènî, razbî san glãvu.* Čest je i usklik *ahãn* kojim se izriče čuđenje, upozorenje, negodovanje i sl.: *Ahãn, sã ćete dobiti čã vas grê!* *Ahãn, razbili ste staklô!* *Ahãn tî nîh, čã su se onî divêrtîli činîti!*

4. 3. Kao i u drugim govorima, pa i u književnom jeziku, mnogi su uskluci onomatopejskoga podrijetla: *ũš!* (tako se općenito tjeraju domaće životinje, osobito kokoši), *kîc* (o kozi), *mãc!* (o mački), *pî-pî-pî...!* (za dozivanje kokoši), *sê-sê-sê...!* (za pitanje kozlića i janjaca), *nã-nã-nã...!* (za vabljenje domaćih životinja), *bîrîrî...!* (za vraćanje domaćih životinja), *mûjs!* (za dozivanje mačke), *pî-pî-pîrîrî...!* (vabljenje domaćih životinja da piju), *vã!* ili *čũš!* (za tjeranje magaraca) itd.

4. 4. Onomatopejski su uskluci i oponašanje prirodnoga zvuka: *tûuu...!* (oponašanje brodske sirene), *bûn!* (oponašanje topovskoga hica), *pîn!* (oponašanje pušcanoga hica), *cîn!* (oponašanje zvuka što se čuje pri prijelomu staklenoga predmeta), *ššš...!* (oponašanje puhanja vjetra), *îrîrî...!* (oponašanje zvuka zrakoplovnoga motora), *zzz...!* (oponašanje zujanja pčela), *ðp!* (oponašanje zvukom kakva nagla pokreta, obično skoka), *ðpla!* (isto), *kû-ku!* (oponašanje kukavična oglašivanja), *kukurîku!* (oponašanje oglašivanja pijetla), *bêee...!* (oponašanje oglašivanja ovce), *mêee...!* (oponašanje oglašivanja koze), *ãu-ãu...!* (oponašanje oglašivanja magaraca), *mjàu!* (oponašanje oglašivanja mačke) itd.

4. 5. Onomatopejskoga su podrijetla i neki ostvaraji glasovnim organima koji ne idu u strogo glasovne kvalitete, a imaju smislo-razlikovnu funkciju. To su neka vrsta avulzivnih (mljaskavih) zvukova. Takvih zvukova ima u svakom jeziku, ali su osobito brojni u dijalektima i općenito u manje kultiviranim (po tome i u manje normiranim), u tzv. prirodnim govorima i jezicima. Zato je razumljivo što se u znanosti sve više poklanja pažnja tim zvukovima (respective glasovima) jer i oni pripadaju u izražajni kompleks, tj. imaju komunikativnu i diferencijativnu funkciju. Za ilustraciju se navode samo dva tipa takvih glasova s komunikativnom funkcijom.

4. 6. Jedan se takav avulzivni tip tvori interdentalno zavraćanjem i povlačenjem vrha jezika prema dolje i natrag. Osnovno je značenje toga tipa: »Ne«. To je dakle semantem negiranja. Povezan s mimičkim promjenama na licu, koje su također vrsta izražajnih sredstava, ali neglasovnim (i nezvukovnim) sredstvima, može poprimiti značenje različitih usklika, obično negodovanja i čuđenja (semantem negodovanja i semantem čuđenja): *Zar? Zar je moguće? Nije moguće! Grozno! Strašno! Ma bogati! Uh! Joj!* Višestrukim uzastopnim ponavljanjem toga tipa avulzivnih glasova stvara se onomatopejsko oponašanje onoga što se čuje kad npr. svinja jede

ili loče ili sličnih zvukova. Otuda taj onomatopejski tip avulzivnih glasova služi i za dozivanje svinja (semantem dozivanja). Pomicanjem mjesta zatvora prema alveolama ili bočno prema kutnjacima ili naprijed prema sjekutićima ili kakvom drugom kombinacijom pomicanja mjesta zatvora taj avulzivni tip može poprimiti razna nijansirana značenja, npr. za deminuciju, za augmentaciju, za puninu ili redukciju osnovnog smisla i to ga čini neobično produktivnim izražajnim sredstvom. Po mjestu tvorbe nalazi se u sferi glasova *t* i *s*, a akustički daje utisak neslivene bezvučne interdentalne afrikate pa se može bilježiti znakom *t_s* (*t* s potpisanim *s*) i nazivati prednji avulzivni tip.

4. 7. Drugi se avulzivni tip tvori pomakom jezične mase prema najnižem kraju zadnjega nepca ili čak prema resici, a zatvor se pravi sredinom ili stražnjim dijelom jezika i toga dijela nepca odnosno resice. Tim se avulzivnim tipom obično imitira oglašavanje riba na suhom. To je dakle semantem imitiranja. Taj se tip može pomicanjem mjesta zatvora prenositi sve do grla, pa može biti i laringalan. Moguće su i druge kombinacije prema pomaku mjesta zatvora, ali one osim imitatorskih (imitiraju se prirodni akustični fenomeni životinja, stvari i prirodnih zbivanja) nemaju drugih izražajnih vrijednosti. Po mjestu tvorbe taj se tip nalazi u sferi glasova *k* i *h* i akustički daje utisak neslivene spirantske afrikate pa se može bilježiti znakom *k_h* (*k* s potpisanim *h*) i nazvati stražnji avulzivni tip.

4. 8. Kao što se pokazalo, avulzivni glasovi nisu prave onomatopeje, iako su im srodni. U onomatopejama su uvijek po srijedi govorni glasovi, bilo da se, po Boraniću,¹² radi o »nasljedovanju glasa« bilo »glasovne slike«. Srodnost se onomatopeja i avulzivnih glasova ogleda u tome što oboje ima vrijednost govornih jedinica, tj. nosioci su pojmovnog sadržaja, a to obično glasovi pojedinačno nisu. Praktična je pak vrijednost avulzivnih glasova u tome što se njima postiže neposrednost izražavanja i ekonomičnost u vremenu izražavanja, a to su važni elementi razgovornog jezika. U tome su avulzivni glasovi najbliži u govornom jeziku usklicima. U stvari su spona i prijelaz između govornih i negovornih izražajnih elemenata kao nosilaca komunikacije.

BILJEŠKE

¹ Kad to traže stilski razlozi, navezak se *-ka* dodaje i uz oblik GA sg. ličnih i povratnih zamjenica. Taj navezak ne utječe na akcenat ni u zamjenica. Ali ispred oblika zamjenice s naveskom *-ka* nikad ne stoji enklitička riječ: *Ako ti trūpiš nēga, jā ću trūpiti tēbeka. Svāki nēka glēda sēbeka! Oćete primīti mēneka?* Tako izgovoreni ti primjeri imaju istu stilističku vrijednost kao kad se izgovore bez naveske *-ka* za pojačavanje, ali s veznikom *i* ili kojom drugom riječju za pojačavanje ispred zamjenice: *Ako ti trūpiš nēga, jā ću trūpiti i tēbe. Svāki nēka glēda sān sēbe! Oćete primīti i mēne?*

² Tako je npr. karakteristika brojeva od 5 dalje da im se generalizirao oblik bez *-t*, iz onih primjera gdje se *-t* potpuno asimilirao u sandhiju. Ta se potpuna asimilacija morala prije svega vršiti ispred nesonornih dentala (*t, d, s, z, š, ž, ć, č*), a zatim se proširila i ispred nesonornih zatvornih (*p, b, k, g*) i drugih konsonanata. To je dakle uprošćavanje konsonantske skupine, s ciljem otvaranja slogova: *pě postólov, šés tavajólov, dève žiuc, dève kúć, pě-šés pári bičav*. Ispred sonornih konsonanata *-t* može ostati: *pět misěci, dèvet litar*. U glagola se ta tendencija zapaža u tvorbi futura ne samo bez krajnjega *-i* (iz infinitiva) nego i bez čitava završetka *-ti: písáču, govoriče*.

³ Čestica se *kòli* dodaje i na likove upitno-odnosnih zamjenica po čemu one postaju neodređene zamjenice. Takve su zamjenice: *kìkòli, kākòli, kō-kòli, čakòli*. Mijenja se samo prvi dio, tj. sama zamjenica, a čestica se uvijek dodaje na kraj padežnog oblika. Značenje tih zamjenica odgovara značenju kakvo je u štokavskih zamjenica *tkogod, štogod*. Akcentat je na prvom dijelu, na zamjenici, onda kad je bitno naglasiti osobu. U primjeru: *Dāj kōmu kòli stò đinari!* bitno je da se novac dađe onome koji će preuzeti obveze, a sporedno je koja je to osoba. Zato bi ta rečenica imala značenje: *Dāj kōmegod stò đinārā!* Obrnuto u varijanti: *Dāj komukòli stò đinari!* ne misli se toliko na osobu, nego je težište na davanju. Glavno je dati novac. Obveze se osobe apstrahiraju jer se same po sebi razumijevaju. Tome bi značenju u književnom jeziku odgovarala analogna promjena naglaska (i načina pisanja): *Dāj kōme gòd stò đinārā!*

⁴ Čestica se *to*, upravo oblici pokazne zamjenice *taj - ta - to* dodaju i upitno-odnosnim zamjenicama po čemu one postaju vrsta neodređenih zamjenica: *kī tāj, kā tū, kā tō, čā tō* (usp. i u ruskom: *kto-to, čto-to*). Mijenjaju se oba dijela i redovito su oba naglašena: *Nemòj zbirati, dopeļi kōga tōga! Dāj recētu kōmu tōmu!* Čapáš se česa tesa sàmo dā ti pròjde vrìme. Kad to traže stilski razlozi govorne jedinice (rečenice), drugi dio toga tipa zamjenica može biti i nenaglašen, odnosno enklitičan: *Kūpi zāš-to, sàmo doneš!* *Vazmā kōga-toga, kī ti prvi dōjde* (kazala djevojka svojoj prijateljici kad ju je ostavio zaručnik)! Prema tome značenje tih zamjenica odgovara značenju zamjenica u hrvatskom književnom jeziku: *ma tko, ma što (bilo tko, bilo što)*.

⁵ Potanje se značenje priloga *ća* opisuje u ARj. s. v.

⁶ Usp. slično i kod veznika *ánka* (tal. anche).

⁷ O vezničkoj funkciji *nánka* i *nānci* v. kod veznika.

⁸ Usp. o tome više u mojem radu: Podrijetlo naziva Citorij, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 2, 401—410, osobito bilješku br. 24.

⁹ Prema izgovoru sonantnoga *r* mogu se dugootočki govori podijeliti u tri skupine. U prvoj skupini (sela: Sali, Zaglav, Zman, Luka) sonantno se *r* redovito realizira kao u književnom jeziku: *prst, vrtal, smrt, mrko, sekruva, četrdesēt, črv* itd. U drugu skupinu idu sela Savar, Brbinj i Dragove. I u tim se selima izgovara sonantno slogotvorno *r* kao i u prvoj skupini, ali je u toj skupini sonorizacija primarnoga konsonanta *r*, uz redukciju vokala, običnija pojava i zahvaća neke obične riječi u kojima nije bilo slogotvornoga *r*: *Savska gorā < Savarska gora, Sāvrne < Savrane, brme < breme, trvėsa < trave(r)sa* itd. U trećoj su skupini sela Božava, Soline i Velí Rat (sa zaseocima Poljem i Verunićem). Prema ostvaruju slogotvornog *r* ta se skupina posve izdvaja od prve dvije skupine jer se u selima te skupine sonantno *r* izgovara s popratnim vokalom *a*: *vārĥ, pārst, parčija, zārcalo* itd. Pri tome se na takvom *a* kad je naglašeno javlja i tzv. produljeni ili poludugi akcentat (*ā*).

¹⁰ U ARj. s. v. tumači se i *pu* postanjem od *poli*.

¹¹ *Pôci (pôjti) pu svēte Marije* isto je što *umrijeti i biti pokopan na groblju*, koje je groblje kod crkve svete Marije (u Salima).

¹² Dr. Dragutin Boranić, Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima, Rad JAZU, 178, 1—86, 1909.